

ԴԱԼԱԼՅԱՆ ՏՈՐՔ

(ԵՊՀ)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՔԱ ԲԱՐՁԱՆԵՍԸ ԼԵԶՎԱԴԻՑԱԲԱՆԱԿԱՆ ԼՈՒՅՍԻ ՏԱԿ

Հայաստանի՝ որպես անկախ (կամ կիսանկախ) միացյալ թագավորության մասին ամենավաղ պատմական հիշատակությունը օտար հեղինակների գրական երկերում գտնվում է Ջ.ա. I դարի հույն պատմագիր Դիոդորոս Սիկիլիացու «Պատմական գրադարանում» [II.1 8-9]: Դիոդորոսը (Ջ.ա. 90-20 թթ.) խոսելով իրենից մի քանի դար առաջ տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին՝ հիշատակում է Հայաստանի թագավոր Բարզանեսին:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ նշված անունը բացակայում է Հայկական լեռնաշխարհում գոյություն ունեցած պետությունների արքայացանկերում՝ հետազոտողների մեծ մասը Բարզանեսին համարել է մտացածին կամ առասպելական անձնավորություն: Հայաստան բառի գործածությունը տվյալ հատվածում, իր հերթին, համարվել է ավելի ուշ իրողությունների վերագրում հին ժամանակներին: Սա ապացուցելու համար բերվել է Դիոդորոսի երկի նույն հատվածը, որտեղ խոսվում է Ասորեստանի արքայի կողմից Բաբելոնը գրավելու մասին և միևնույն ժամանակ ասվում է, որ ներկայիս (= Ջ.ա. I դարի) Բաբելոն քաղաքը դեռևս չէր կառուցվել:

Այս համեմատությունն իրականում այնքան էլ ճիշտ չէ, քանի որ հույն պատմիչը գրում է Բաբելոնիա երկիրը գրավելու մասին՝ և ոչ թե քաղաքը, բացի այդ՝ բաբելացիները գոյություն ունեին որպես առանձին ժողովուրդ, նաև կար Բաբելոն քաղաքը (արդեն Ջ.ա. II հազարամյակում), իսկ «ներկայիս Բաբելոն» ասելով՝ Դիոդորոսն, ըստ ամենայնի, ի նկատի ունի մեր Բաբելոնը՝ վերակառուցված Նաբուգոդոնոսոր II-ի կողմից Ջ.ա. VI դարում: Դիոդորոսի այդպես գրելու պատճառն այն է, որ նա Բաբելոնի կառուցումը վերագրում է Նինոսի կին Շամիրամին:

Ամեն դեպքում, Բարզանես կոչվող արքայի մասին տեղեկությունն ըստ արժանվույն չի գնահատվել և չի մեկնաբանվել հայագիտության ու արևելագիտության մեջ: Այնինչ Դիոդորոսի հաղորդած պատումն ամենևին առասպելաբանական տարրեր չի պարունակում: Միակ դիցաբանականն այստեղ Նինոս թագավորի կերպարն է, որը խորհրդանշում է Ասորեստանի հզորության առավելագույն շրջանը և իր մեջ, ըստ երևույթին, խտացված ձևով մարմնավորում է Աշշուրի մի քանի արքաների՝

Դիոդորոսի համաձայն՝ Արաբիայի թագավոր Արիայոսի հետ դաշնակցելուց և Բաբելոնը գրավելուց հետո Ասորեստանի արքա Նինոսը

մեծաթիվ զորքով ներխուժում է Հայաստան, ավերում մի շարք քաղաքներ և կոտորում տեղի բնակիչներին: Ստիպված նրանց թագավոր Բարզանեսը առատ ընծամներով դիմավորում է Նինոսին և հանձն առնում կատարելու նրա բոլոր հրամանները: Նինոսը դաշինք է կնքում Բարզանեսի հետ, համաձայնում, որ մա գորք ուղարկի իրեն և միջոցներ՝ իր բանակի համար: Դրանից հետո ավելի հզորացած Նինոսը արշավում է Մարաստան, հաղթում Փառնոս թագավորին և նրան, իր կնոջ ու յոթ որդիների հետ միասին, խաչը հանում²:

Ն. Աղոնցի մի հետաքրքիր ենթադրության համաձայն՝ Դիոդորոսի երկում տեղի է ունեցել անունների շփաթ, և իրականում Բարզանեսը արաբների արքան էր, իսկ Արիայոսը՝ Հայաստանի թագավոր Արա Գեղեցիկն է³: Առաջին հայացքից հավանական թվացող այս վարկածը, սակայն, Բարզանես անվան ստուգաբանությունից հետո կորցնում է իր արժեքը: Նախ, Անթեօյից՝ անձնանուն, անկասկած, իրանական ծագում ունի, և պատմության մեջ հայտնի երկրորդ ու վերջին Բարզանեսը, ըստ Արիանոս պատմիչի, առնչվում էր պարթևների սատրապին⁴: Մեր կարծիքով՝ Անթեօյից՝ անձնանվան արմատը հատկապես մոտ է *ouberen* և *միջին պարսկերեն warz- «հմայք»* արմատին, որը ցայսօր առկա է *ou. warzqo / warzun «սիրել»* բառի մեջ: Այդպիսով, Անթեօյից՝ սկյութական անունը պետք է որ նշանակեր *«սիրելի, սիրեկան, հմայիչ»* (հմմտ. *հայ. Սիրեկան, արար. Хабіб անունները*)⁵:

Սկյութական այս անձնանվան արմատը՝ *warz-*ը, հիմնականում երկու ստուգաբանություն ունի. այն կա՛ն համեմատվում է *հայ. զեղծ «սաստիկ փափագ»* բառի հետ և բխեցվում *հ.-ե. *welg-* «ցանկություն» նախածնից⁶, կա՛ն էլ կապվում է *հ.-ե. *werg-* «բանել, գործել, դյուքել» արմատի հետ⁷: Բոլոր դեպքերում, *հ.-ե. *welg-* և **werg-* նախածները մոտ են ոչ միայն հնչյունապես, այլև իմաստներով, ուստիև դրանք կարելի է պարզապես մեկ արմատի տարատեսակներ համարել:

Փաստորեն, «հնդեվրոպացիների» պատկերացմամբ՝ սերը, այն է՝ ցանկությունն ու տենչանքը, անմիջականորեն առնչվում էր դյութանքի և հմայական հատկությունների հետ: Դա երևում է մաև պահպանված մի շարք ժառանգ ձևերում, որոնք երկու իմաստներն էլ ունեն, ինչպես *միջ. պարսկ. warz- «հմայք, դյութանք», «կախարդանք», սողդ. *warz (wrtz) «երաշք», ռուս. бороться «կախարդել»* և «տենչալ», բուլղ. вражб «կախարդ», հուն. οἰδέα «միստերիա», «սրբազան արարողություն»⁸: Այս հասկացություններն, ամենայն հավանականությամբ, անմիջականորեն աղերսվել են մեռնող-հարություն առնող աստծո պաշտամունքին և դրա հետ կապված ծեսերին⁹:

Հ.-ե. **welg-* կամ **werg-* նախածնի պարզական արմատն էր **wel-*, որը հնդեվրոպական նախալեզվում ուներ մոտ ութ տարբեր իմաստներ¹⁰: Այս նախածնը և նրա տարբեր ձայնդարձերը հայերենում տվել են մի շարք ժառանգ-ձևեր, ինչպես՝ 1) գել *«ալորած, պիրկ»* / գեղ- *«ալորված»* (> գեղձ *«պատատուկ, քաղեղ»*) / գելու *«ալորել, ճմլել»* / գելումն *«սրտի ճմլվելը»* /

գեղ- «սեր, տենչանք» (> գեղձ «սաստիկ փափագ») / գելոց «սղրկիչ գործիք» / գելարան «տանջելու գործիք», 2) գալ «տորք» (> գալար) / գաղ- (> գաղձ-ն «պատատուկ, գայլխոտ»), 3) գիլ «գլորվել» (> գլել, գլան, գլոր) / գիղ > *գղել (գայթազել)¹¹:

Հայերեն գեղեցիկ բառի արմատն, ըստ այդմ, կարող էր լինել թե՛ գեղ- «տրված, պիրկ» ձևը, թե՛ գեղ- «սեր, տենչանք» (որից՝ «ցանկալի, տենչալի») ձևը և թե՛ գիղ արմատի մի տարատեսակը (որպես «գայթակղիչ»): Ստացվում է, որ հայոց մեռնող-հարություն առնող աստծո՝ Արայի մակդիրը իր նշանակությամբ և իմաստով շատ մոտ է եղել սկյութական Աֆոֆիօ անվանը: Դա զարմանալի չէ, քանի որ ըստ ավանդության՝ Արան համարվում էր Ասորեստանի քագուհի Շամիրամի սիրելին (միգուցե առասպելի այլ տարբերակով՝ սիրեկանը): Ընդ սիում, հաշվի առնելով այն, որ *werg- նախածն ունեցել է և՛ «դյութել», և՛ «դյութվել» իմաստները, Արայի Գեղեցիկ մակդիրը կարելի է մեկնաբանել նաև որպես «դյութված» (հմտ. Շամիրամի հուռորքները):

Հավանաբար, Արա Գեղեցիկի կերպարն իր մեջ պարունակել է գեղ / գել արմատի ու նրա տարատեսակների պարունակած բոլոր դիցաբանական նշանակությունները, և ոչ թե միայն զուտ հետազայում առաջացած «գեղեցիկ, սիրուն» իմաստավորումը¹²: Ըստ էության, Արա Գեղեցիկ կապակցության քարզանքությունն է ներկայացնում՝ ըրոտ Աֆոֆիօ կազմությունը. այս անունը կրել են Գամիիքի երեք թագավոր Զ.ա. I դարում:

Մովսես Խորենացու (V դ.) հաղորդմամբ [գ. I, գլ. ԺԵԴ] «Արան Նինոսի վախճանից քիչ տարիներ առաջ խնամակալ դարձավ իր հայրենիքին, Նինոսից նույնպիսի շնորհի արժանացավ, ինչպես և իր՝ հայր Աբամը» (այսինքն՝ մարգարտե վարսակալ կրել և Նինոսի երկրորդը կոչվել): «Բայց այն վավաշոտ և անառակ Շամիրամը շատ տարիներից ի վեր նրա գեղեցկության մասին լսած լինելով՝ ցանկանում էր տեսնել նրան...»¹³: Խորենացին, որը որոշ տեղերում հետևում է Դիոդորոսի «Պատմական գրադարանին», չէր կարող չիմանալ, որ վերջինս որպես Նինոսի ժամանակակից նշում է Բարգանեսին: Ուրեմն, Պատմահայրը պատահական չէ՝ նախապատվությունը տալիս առասպելախառը պատմական ավանդությանը, որտեղ հայոց ամենասիրված աստվածներից մեկի անունով կոչվում է մի կոնկրետ պատմական անձնավորության: Ըստ որում, այստեղ առաջնային դեր է խաղում նրա «Գեղեցիկ» մակդիրը, որն իբրև թե պատերազմի պատճառ է դառնում:

Իհարկե, Արամի որդի Արա Գեղեցիկի պատմական կերպարը հավաքական է, ինչպես և Նինոսինը: Եւ Շամիրամինը: Սակայն՝ մեք ձևավորման հիմքում ընկած մի քանի պատմական հիմքերից մեկը կարող էր առավել մեծ նշանակություն ունենալ թվում է, թե դա՝ ասուրական արձանագրություններում հիշատակվող ևորթ Սարդուրի I-ն է՝ Արամեի հնազուրդ (Զ.ա. IX դ. II կես):

Սարդուրի կամ Սարդուր անունը միակն է ուրարտական արքայանուններից, որը գրվում է միանգամից երկու որոշագրով՝ ^{md}Sar₃-duri. այդ որոշագրերից առաջինը՝ անձնանվան, իսկ երկրորդը դիցանվան ցուցիչ է: Սա նշանակում է, որ Սարդուր անձնանունը դիցական է, այսինքն՝ նրա առաջին մասում առկա է աստվածության անուն: Նույն արքայանվան ^{md}Ištar-duri գրության ձևը ցույց է տալիս, որ այն կազմված է սիրո, տարփանքի և ռազմի աստվածուհի Իշտարի անունից¹⁴: Գ. Ղափանցյանի կարծիքով՝ Սարդուրի անվան առաջին մասում ընդհանրապես կարդացվել է Իշտար դիցանունը¹⁵: Սի արձանագրության մեջ այդ արքայանունը հենց այդպես էլ գրված է՝ ուղղակի Իշտարի գաղափարագրով¹⁶: Փաստորեն, ^{md}Ištar-dur(i) > ^{md}Ištar-dur(i) անձնանունը պետք է ունենար մոտավորապես հետևյալ իմաստը՝ «Իշտարի սիրելի» (?), «Իշտարին ծանված» (?), «Իշտարի տուրք» (?)¹⁷:

Սարդուրի I արքան վեց շինարարական արձանագրություն է թողել Վանի ժայռի ստորոտում՝ միևնույն բովանդակությամբ, գրված ասուրերեն լեզվով, ուր պատմվում է Ալնիունի քաղաքից իր՝ քարեր բերելու և պարիսպ կառուցելու մասին¹⁸: Մեզ հայտնի չէ այս Սարդուրիի (և հաջորդ Սարդուրիների) իսկական անունը, համեմայն դեպս ասուրերեն (իսկ հետագայում՝ ուրարտերեն) նրանք կոչվել են այդ անվամբ: Սարդուրի I-ը ինքն իրեն անվանում է «արքա մեծ, արքա հզոր, արքա տիեզերքի, արքա Նախրիի, արքա, որին հավասարը չկա, զարմանալի հովիվ՝ մարտից չերկնշող...»¹⁹: Ուշագրավ է, որ «Ուրարտու», կամ «Բիայնա» երկրանունը նրա տիտղոսաշարում չկա:

Ըստ արքայական սեպագիր աղբյուրների՝ Ք.ա. 830թ. Ասորեստանի արքա Սալմանասար III-ի գորավար Դայյան-Աշշուրը ճակատամարտում հաղթեց «Տուշայայի արքա» Սարդուրիի զորքերին, գրավեց Ունգամունի քաղաքն իր շրջակա բնակավայրերով և հիմնահատակ ավերեց դրանք: Ք.ա. 826թ. նույն գորավարը Մուծաժիի տարածքով հասավ «ուրարտական ամրոցներին», սակայն չգրավեց դրանք, այլ անսպասելիորեն թեքվեց դեպի արևելք՝ Զիլզան, իսկ ապա՝ Անդիա երկիրը, ներկայիս Ատրապատականում (հյուսիսային Մարաստան)²⁰: Հնարավոր է, որ Դայյան-Աշշուրը արդեն դաշինք էր կնքել Սարդուրիի հետ, ինչպես Նինոսն է Հայաստանի մի շարք քաղաքներ ավերելուց հետո դաշինք կնքում Բարզանեսի հետ և այնուհետև զբաղվում Մարաստանի գործերով:

Արապիկով, Սարդուրիի հետ առնչվող ռազմական իրադարձությունները շատ նման են Նինոսի և Բարզանեսի հակամարտության պատմությանը: Միակ բանը, որ մեզ հայտնի չէ աղբյուրներից, Սարդուրիի և Բարզանեսի վախճանի հանգամանքներն են: Ինչ վերաբերում է Արայի մահվան մասին հորինացու հաղորդած պատմւին, թե իբրևա պատահականորեն սպանվել է Շամիրամի զորքերի ղեմնդած

ճակատամարտում, ապա դա կարող է այնքան էլ չհամապատասխանել իրականությանը և զուտ առասպելի ազդեցության հետևանք լինել (մամականդ որ Արային նորից հաջորդում է Արա անունով քազավոր): Այս Արայան Արան իշխում է մինչև Շամիրամի մահը:

Հատկանշական է, որ Դիոդորոսի և Խորենացու պատմությունների Շամիրամը հենց Իշտարի պատմականացված տարբերակն է, կամ այլ կերպ ասած՝ Շամիրամի դիցաբանական կերպարը օժտված է Իշտար դիցունու հատկանիշներով, մա իր ամուսին Նինոսի հետ միասին խորհրդանշում է Ասորեստանի ծաղկուն ժամանակաշրջանը: Այդ պատճառով՝ «Իշտարին ձոնված» Սարդուրին կամ «Շամիրամի սիրելի» Արա Գեղեցիկը՝ Հայկական լեռնաշխարհի որոշ շրջաններում բնակվող կամ ավելի ուշ հայտնված սկյութների կողմից կարող էր կոչվել *Miēra-warza(n), *Aria-warza(n), *Baga-warza(n) անձնանունների տիպի մի բարդությամբ, որից մեզ հասել է միայն երկրորդ՝ Warza(nes) բաղադրիչը Դիոդորոսի վկայությամբ: Շատ հավանական է նաև, որ ԱնթեՍիժո անվանաձևի առկայությունը Դիոդորոսի երկում բացատրվի նրա հիմնական աղբյուր Կտեսիաս Կնիդացու՝ աքեմենյան արխիվներից օգտված լինելու հանգամանքով:

TORK DALALYAN
(YSU)

THE KING OF ARMENIA BARZANES IN THE LIGHT OF THE MYTHOLOGICAL AND LINGUISTIC RESEARCH

Diodoros in his "Historical Library" mentions about Armenian king ԱնթեՍիժո in regard to his conflict with the Assyrian king Ninos" [II, 1, 8-9]. This Scythian name can be etymologized by *Iran*. *warz- 'charm' c.f. *Osset*. warzən / warzun 'to love', *M.Pers.* warz- 'charm'). In turn, this root is connected with *I.E.* *welg'h- or *werg- which has become in Armenian զեղ-ձ զե՝-j 'intense desire'. Movšes Xorenac'i calls Ara Ge³-ec'ik (literally Ara the Beautiful) a contemporary of Ninos and the lover of Semiramis, Ninos's wife. Ninos and Semiramis are the symbols of the Assyrian might, the latter has typical features of the goddess Ištar. The Urartian king Sarduri I (IX c. B.C.) seems to be an historical prototype for Barzanes of Diodoros and Ara of Xorenac'i. The cuneiform writing of the name of Sarduri contains the ideogram of Ištar, it has been also written as Ištarduri. In fact, the name of Sarduri has meant "Ištar's gift" or "Ištar's lover". Therefore one can suppose that the name ԱնթեՍիժո attested by Diodoros is the second part of some lost name like the names 'ԱնթեՍիժո, ինքնանուն ԱնթեՍիժո etc.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Սեպագիր տեքստերում հայտնի չէ Նինոս անունով թագավոր:
2. Դիոդորոս Սիկիլիացի. Պատմական գրադարան (հատվածներ), աշխատասիրությամբ Ս.Մ. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1985, էջ 16:
3. Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 376:
4. Justi F., Iranisches Namenbuch, Marburg, 1895, p. 65. Ֆ. Յոստին այս ԱննաՍիճ անունը համեմատում է ավեստ. varezāna բառի հետ:
5. Այս անունը հանդիպում է նաև քարդուքյան միջոցով կազմված անձնանուններում՝ ԼեռնիձաննաՍիճ «Միհրի սիրելի», սողդերեն āw'rz (*Bagawarza) «աստծո սիրելի» ևն [Абаев В.И., Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. IV, Лен., 1989, с. 54]:
6. Petersson, Arische und armenische Studien, Lund, 1920, p. 128.
7. Абаев В.И., Указ. соч. с. 54.
8. Նույն տեղում: Ինչ վերաբերում է ռուս. вразиться «սիրահարվել» քարքառային բառին, ապա այն փոխառյալ է դրվում սկյութերենից:
9. Չուր չէ, որ warz- արմատը «հմայագերծվելով» պարզապես նշանակել է «զործել, անել», «հողը մշակել»: Բացի այդ, պատահական չէ, որ ԼեռնիձաննաՍիճ, *Bagawarza անունների առաջին մասում առկա դիցանունները մեռնող-հարություն առնող աստվածների անուններ են:
10. Pokorní J., Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch, II Band, 1136-1145; Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 55: Հայերենում *wel- արմատի ունեցած դիցաբանական նշանակությունների մասին ահ'ս Петросян А., Отражение индоевропейского корня *wel- в армянской мифологии, ԼՀԳ, 1987, No. 1, էջ 56-70.
11. Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. I, Երևան, 1971, 530, 533: Հայերենում զեղ, զեղձ, զաղձ(ն), զալ-ար բառերի համանմանությամբ հ.-ե. *dhele- արմատից և նրա ձայնդարձերից ունենք դեղ, դեղձ, դաղձ(ն), դալ-ար բառերը [նույն տեղում, 647-649]:
12. Դեռ ավելին, սովորաբար աստվածների մակդիրներն իրենք իրենց հերթին լինում են դիցանուններ և սկզբում զործածվելով որպես քաղաղրյալ-սինկրետիկ աստվածության անվան քաղկացուցիչ մաս՝ ավելի ուշ իմաստագրվում են և ենթարկվում մորոզի «ժողովրդական ստուգաբանության» (volkseymologie). օրինակ՝ Վահագն Վիշապա-Քաղ (հետագայում՝ «վիշապ քաղող»), Տորք Անգեղ-եայ (հետագայում՝ «ան-գեղ, տգեղ»), Ամանոր Վանա-Տուր (հետագայում՝ «վան, իջևան տվող»), Անուշաւան Սաւա-մուր (հետագայում՝ սոսիներին նվիրված), Աստղիկ Վարդա-Մատն (հետագայում՝ «վարդե մատներով»), Արա Գեղ-եցիկ, Արամազդ Արի ևն:
13. Մովսիսի Խորենացու պատմութիւն հայոց (քննական քննադիրը Մ. Արեղյանի և Ս. Հաքոբյանի), աշխատասիրությամբ Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1981, էջ 53, 61:

14. Меликишвили Г.А., Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960, с. 440; Арутюнян Н.В., Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001, с. 560.
15. Ղափանցյան Գ.Ա., Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1940, էջ 49:
16. Իզումնով Վ.Ա., Կարագյոզյան Հ.Հ., Հմայակյան Ս.Գ., Օձասարի սեպագիր արձանագրությունը, ՊԲՀ, 1997, թիվ 1, էջ 193-202:
17. Եմբաղությունը, թե Սարդուր(ի) անունը կազմված է ուրարտական *Sar-di-i աստվածուհու անունից, քիչ հավանական է, քանի որ այդ անունները գրվում են տարբեր սեպանշաններով. վերջինը՝ sar, իսկ առաջինը՝ sar, որն ըստ երևույթին կարող էր կարդացվել նաև s'ar:
18. Арутюнян Н.В., նշվ., աշխ., էջ 9-11.
19. Арутюнян Н.В., նշվ., աշխ., էջ 9.
20. Համապատասխանաբար՝ Grayson A.K., Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC (858-745 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia (RIMA): Assyrian Periods, vol. III, Toronto, 1996, A.O.102.14: 141b-146a., A.O.102.16: 228'-244' (Բ.ա. 830թ.) A.O.102.14: 174b-190; A.O.102.16 320'b-341'a (Բ.ա. 826թ.).